

Maria Dobrowolska

KONCEPCJE TEORETYCZNE A EMPIRYCZNE PODSTAWY ANALIZY STRUKTURY REGIONALNEJ

I. Kierunki badawcze i założenia teoretyczne

1. Zwrot w metodologii geografii ekonomicznej. Okres obecny, przełomowy w rozwoju nauk ekonomiczno-społecznych cechuje gwałtowny zwrot w kierunku metod ścisłych, typowy dla ery cybernetyki. Powoduje to rażące dysproporcje między rozwojem metod badawczych geografii ekonomicznej a opisowymi schematami, stosowanymi często w geografii regionalnej.

Wzrasta jednocześnie rozpiętość między terminologią naukową stosowaną w ogólnej geografii ekonomicznej a terminami podręczników szkolnych. Przed nauczycielem geografii piętrzą się niemałe trudności w przekazywaniu wiedzy geograficznej, tym bardziej, że brak polskich nowoczesnych podręczników geografii ekonomicznej. Trudności te wzrastają w miarę różnicowania się kierunków i metod badawczych w geografii ekonomicznej, która żegluje coraz bardziej w stronę ekonomii, nie chcąc równocześnie utracić związku z problematyką społeczną oraz ze środowiskiem geograficznym. Częściowo tylko mogą wypełnić tę lukę artykuły teoretyczne i metodyczne oraz systematyczne sprawozdania z nauki światowej zawarte w Przeglądzie Geograficznym, w Przeglądzie Literatury Zagranicznej IG PAN oraz w Biuletynach Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Poważną pomoc stanowią w szczególności artykuły St. Leszczyckiego, K. Dziewońskiego, A. Wróbla i R. Domańskiego oraz inicjowane przez Z. Wysockiego przekłady artykułów teoretycznych. Dużym krokiem naprzód są też wydane ostatnio dzieła: K. Dziewońskiego: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast /1967/ oraz M. Kiełczewskiej-Zaleskiej: Geografia osadnictwa /1969/.

Potrzebę określenia podstawowych pojęć i terminów geografii ekonomicznej oraz sprecyzowania wyjściowych założeń metodologicznych podnoszono niejednokrotnie w geografii ekonomicznej^{2/}. Jest to zagadnienie tym ważniejsze, że występują nieraz niezgodności nawet między terminami stosowanymi powszechnie w planowaniu gospodarczym i statystyce GUS-u^{3/}.

Rozwój geografii człowieka w XIX i XX wieku przebiegał pod silnym wpływem nauk przyrodniczych oraz we wzajemnej zależności z naukami historycznymi, później ekonomicznymi i społecznymi.

Determinizm i pozytywizm - dwa nurty teoretyczne antropogeografii tego okresu znajdują swoje źródło w przyrodniczym światopoglądzie Darwina, modyfikowanym przez rozkwit nauk społecznych, przede wszystkim przez pozytywistyczną filozofię Comte'a i Spencera, a później Marksa. Wybitnie

oddziałuje na postęp metod badawczych w geografii rosnący zakres obserwacji fizjograficznych i społeczno-ekonomicznych, coraz to wnikliwsze spojrzenie na stosunki społeczne i różnicowane na globie ziemskim synchroniczne i diachroniczne typy kultur.

Niemniej jeszcze w 1923 r. L. Le Febvre, wybitny geograf i historyk francuski podkreślał ułomność metod antropogeograficznych ujmujących deterministycznie związki i zależności między życiem człowieka i dziełami jego kultury a środowiskiem geograficznym.

Przejsięcie od ogólnikowego ujęcia związków i współzależności do pojęcia struktur przestrzennych oraz funkcji i analizy funkcjonalnej dokonuje się niewątpliwie pod wpływem nauk przyrodniczych i fizycznych; niemałe jest też oddziaływanie ekonomii i socjologii oraz urbanistyki, z którą geografia jest ściśle powiązana poprzez właściwe obu naukom ujęcia przestrzenne.

2. Podstawowe pojęcia dotyczące struktur przestrzennych oraz funkcji. Zastosowanie terminu "struktura" do zjawisk przestrzennych ma starą tradycję. Termin ten używany już w XVI w. w studiach architektonicznych, w przestrzennym tego słowa znaczeniu /R. Bastide/ oznaczał zgodnie z jego etymologią "sposób wznoszenia budynku". Łaciński termin "structura", "constructio" oznacza - jak wiadomo - sposób budowania, łączenia, związek.

Pojęcie to kształtowało się później pod wpływem rozwoju nauk przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych, przeżywając swój rozkwit na przełomie i w pierwszych dziesiątkach XX w., kiedy to wkroczyło do nauk ekonomicznych, filozoficznych, do etnologii, psychologii, do socjologii i lingwistyki.

Nim sprecyzowany i uzgodniony został sens tego słowa dla potrzeb integracji nauk ekonomicznych i społecznych przechodziło ono długą ewolucję rozszerzając i różnicując zakres swego stosowania. W zależności od zadań danej nauki oraz pogłębiania jej metod i kierunków badawczych wkraczają różne szczegółowe określenia, jak struktura przestrzenna, regionalna, struktura agrarna, osadnicza, klasowa, zawodowa, struktura terytorialnego podziału pracy, struktura gospodarki narodowej, struktura funkcjonalna i inne.

W geografii termin "struktura" ma swoistą treść i odnosi się przede wszystkim do układów przestrzennych, tj. proporcji i powiązań zachodzących między poszczególnymi elementami przestrzennymi. Dotyczy całości, która znajduje swój odpowiednik w cybernetyce w pojęciu układu jako zbioru sprężonych elementów działających oraz w pojęciu struktury układu czyli sieci sprzężeń między elementami⁴. Teoretyczne założenia strukturalne, a w szczególności analiza sieci sprzężeń odgrywają coraz poważniejszą rolę w geografii ekonomicznej. Pogłębianie przez badania statystyczno-matematyczne stanowią nową, zapładniającą ideę we wszystkich naukach społeczno-ekonomicznych. W ramach struktury bowiem jako całości powiązanych ze sobą elementów można ocenić lepiej ich funkcje w budowie systemu oraz zależności kwantytatywne /ilościowe/, od których krok tylko do pytania o przyczynowe zależności i powiązania funkcjonalne. Zaczątki takiego ujęcia dostrzec można u W. Nałkowskiego w jego określeniu antropogeografii, która "rozpatruje ziemię jako siedlisko człowieka - ziemię i człowieka jako wzajemne funkcje w matematycznym tego słowa znaczeniu"⁵. W tym kierunku zwraca się rozwój współczesnej geografii ekonomicznej.

Określając miejsce geografii wśród innych nauk zaznacza się, że "pojęcia i procesy integrujące geografów odnoszą się do układów i rozmieszczeń przestrzennych, do integracji przestrzennej, do przestrzennej organizacji, do procesów przestrzennych"⁶. Przestrzenne koncepcje geografii ekonomicznej prowadzą do analizy przestrzeni oraz zastosowania abstrakcyjnej przestrzeni matematycznej do konkretnej przestrzeni geograficznej⁷.

Na czoło wysuwa się zagadnienie układów, tj. zbioru elementów pozostających we wzajemnym oddziaływaniu. Ujmowane są

one w nauce od dawna nie tylko od strony proporcji układów strukturalnych oraz właściwych im stosunków zależności, ale też z punktu widzenia organicznego układu funkcjonalnego. W tym ostatnim przypadku nierozłączny jest on od pojęcia funkcji, niezależnie od tego, czy przystosowany jest do świata materii czy do organizmów żywych⁸.

Ogólna teoria układów powstała jako formalizacja, następnie zaś matematyzacja nauk szczegółowych zdąża do unifikacji wiedzy ludzkiej.

Przedstawia ona hipotetyczno-dedukcyjny system zasad, które wyprowadza się z definicji układu, wprowadzając mniej lub bardziej szczególne warunki. Jako teoria a priori jest niezależna od wszelkiej interpretacji, jaką można by jej nadać z punktu widzenia zjawisk znanych naukom empirycznym, możliwa jest jednak do zastosowania we wszystkich dziedzinach o charakterze empirycznym, które mają do czynienia z układami. Szczególne jej znaczenie polega na stosowaniu strukturalnie łożsamych, bądź izoformicznych praw w różnych dziedzinach. Izoformizm stanowi podstawę do stosowania w nauce modeli i koncepcji modelowych⁹.

Przechodząc do zastosowania pojęcia struktur i teorii układów w geografii wypada rozważyć w świetle ostatnich wypowiedzi, jakie to struktury i jakie układy badają geografowie. Dla R. Hartshorne'a jest to "ziemia jako siedziba człowieka". Również i B. Berry określa układ jako "światowy ekosystem: człowiek-ziemia". Integrujące pojęcia i procesy geografii dotyczą według niego światowego ekosystemu, w którym człowiek jest częścią dominującą¹⁰. Podobnie formułuje przedmiot badań geografii B. A. Ackerman, jeden z najwybitniejszych geografów amerykańskich. "Naczelny problem dla geografów jest dążenie do zrozumienia układu człowiek - środowisko przyrodnicze w skali światowej"¹¹. Dynamiczne ujęcie tego układu w jego zmienności historycznej cechuje przy tym Ackermana.

W oparciu o powyższe założenia opracowuje B. Berry sposób ułożenia zbioru zarejestrowanych cech dla całego szeregu miejsc uszeregowując je prostokątnie w macierzy geograficznej. W macierzy tej podaje Berry przykładowo "tradycyjny system grupowania i klasyfikowania zmiennych dotyczących zbiorowisk ludzkich /ich cech liczbowych i biologicznych/ i zmiennych, odnoszących się do kultury /ekonomicznych, politycznych, społecznych/ w powiązaniu z geografją fizyczną"¹².

Zobaczmy, jak ustosunkowuje się do zagadnień układów i problematyki geografii ekonomicznej J. G. Sauszkin, czołowy geograf radziecki. Rozważając przedmiot geografii b a d a n e j m e t o d ą m a t e m a t y c z n ą ujmuje ją jako "naukę o strukturach geograficznych, tzn. o strukturach przestrzennego rozmieszczenia, powiązania, wzajemnego oddziaływania dynamicznych kompleksów przyrodniczych i społecznych. Systematyczna analiza prawidłowo wyróżnianych struktur geograficznych jest teoretycznym celem geografii matematycznej"¹³. W analizie tej uwzględnić należy produkcję jako główne ogniwo.

Przechodząc do omówienia techniki sporządzania i porównywania macierzy geograficznych i do podstawowego zagadnienia "co i jak należy nanieść na taką macierz, jakie związki zjawisk mają one przedstawić, uważa Sauszkin, że "sociobiologiczne macierze B. Berry'ego cofają nas daleko wstecz do poglądów szkoły antropogeograficznej. W ekosystemie Berry'ego odpada produkcja, stanowiąca główne ogniwo we wzajemnym oddziaływaniu środowiska geograficznego i społeczeństwa".

Określając jednostki terytorialne, którymi należy się posługiwać przy sporządzaniu macierzy geograficznych uważa Sauszkin, że radziecka geografia odpowiedzialna już na to pytanie słowami N. N. Kołosowskiego:

Aby rozwiązać zadania trzeba znaleźć taki obiekt geografii, który podlegałby działaniu praw przyrodniczych a równocześnie stanowiłby część sił w y t w ó r c z y c h pracy społecznej, podlegających działaniu rozwoju społecznego..... Jest nim materialno-techniczna baza produkcji - na współczesną radziecką skalę i o współczesnym poziomie technicznym.

Tego rodzaju regionalne kompleksy produkcyjne z ich bazą materialno-techniczną, które obejmują ogromne zasoby przyrodnicze, różnią się w swojej istocie od amorficznych obszarów B. Berry'ego. Kompleksy produk-

cyjne obejmują z reguły swoimi granicami terytorialnymi różne kompleksy przyrodnicze, czasem przecinając je swymi granicami. Kompleksy przyrodnicze jako część regionalnych kompleksów produkcyjnych powinny być wydzielone w postaci bloków w macierzy geograficznej W ten sposób np. kolumny macierzy mogą przedstawiać strefy, regiony, podregiony rolnicze, zaś wiersze - elementy charakterystyki, ważne dla rozwoju i specjalizacji rolnictwa. Prawidłowe jest również przedstawienie w kolumnach np. wsłów przemysłowych a w wierszach charakteryzujących je elementów, od których zależy rozwój i rozmieszczenie przemysłu⁴⁴.

Okazuje się, że różny jest zakres pojęcia i zastosowania terminów struktura, układ, struktura funkcjonalna, różna też jest ich przydatność w analizie badawczej i w konstrukcjach teoretycznych.

Niejednolite też znaczenie w geografii ekonomicznej, podobnie jak w socjologii i etnologii będzie miał termin "strukturalizm", kierunek metodyczny, który jest ostatnio przedmiotem tak żywej dyskusji w etnologii i socjologii wobec subiektywnych sformułowań francuskiego etnologa K. Lévi Straussa⁴⁵.

Przesunięcie punktu ciężkości z analizy strukturalnej na funkcjonalną dokonuje się w nauce w początku XX stulecia. Genealogii metod funkcjonalnych w geografii, podobnie jak w etnografii i socjologii doszukiwać się wypada w rozwoju badań biologicznych i procesów zależności organizmów żywych.

Termin "funkcja", pochodzący od słowa łacińskiego, używany jest powszechnie, zgodnie ze swym znaczeniem jako czynność, działanie na określenie procesów przyrodniczych jak też działań człowieka, względnie oddziaływania pewnych instytucji, zakładów pracy, miast, ośrodków przemysłowych i innych. Nie można też nie zauważyć, że pojęcie związków i zależności funkcjonalnych łączy się nierozzerwalnie z obserwacją czynności organizmu ludzkiego. Stąd też zastosowanie pojęcia funkcji do społeczeństw ludzkich, oparte na analogii między życiem społecznym i życiem organicznym. Bliski związek geografii i antropologii poprzez zagadnienie ras i zróżnicowań prowadził nieuchronnie do przeszczepiania pojęć antropologii na teren geografii.

Empiryczny, indukcyjny charakter badań właściwy geografii oraz wzrastający ustawicznie zasób doświadczeń zdobywanych w obserwacji świata przyrody, w powiązaniu zjawisk fizycznych i biologicznych prowadzi z natury rzeczy do ujęć funkcjonalnych. Termin ten pojawia się u K. Rittera, twórcy tzw. ogólnej geografii porównawczej /1852/, który posiada wybitną pozycję w rozwoju geografii, dzięki pojmowaniu świata jako całości powiązanych ze sobą zjawisk, swego rodzaju organizmu oraz próbie usystematyzowania i wykorzystania dla geografii wiedzy przyrodniczej, historycznej i społecznej⁴⁶.

Z ilościowym pojęciem struktury funkcjonalnej spotykamy się już u A. Hettnera /1902/, gdy postulował ilościowe określenie struktury funkcjonalnej miast na podstawie struktury zawodowej ludności⁴⁷.

Funkcjonalizm jako kierunek badań wyczołgał do nauk społecznych - etnologii i socjologii, /względnie tzw. antropologii społecznej/ w wyniku badań empirycznych sławnego socjologa B. Malinowskiego. Stosując w swych badaniach terenowych społeczeństw prymitywnych metodę indukcji, ze szczególnym uwzględnieniem bezpośredniej obserwacji uczestniczącej spowodował Malinowski przewrót w etnografii i antropologii społecznej, opartej uprzednio na teoriach ewolucyjnych i dyfuzjonistycznych⁴⁸.

Funkcjonalna teoria Malinowskiego zmierzała do wyjaśnienia faktów etnologicznych i socjologicznych poprzez działanie /funkcje/ różnych instytucji, jakie odgrywają w integralnym systemie kultury w różnych stadiach rozwoju. Instytucje są w systemie etnografii terenowej Malinowskiego - jak podnosi A. Waliński - "podstawowymi niepodzielnymi składnikami kultury - jej izolatami niesprowadzalnymi do mniejszych jednostek. Wszelka atomizacja kultury, jej rozbitcie na luźne elementy czy cechy, jak to czynili ewolucjoniści czy niemiecka szkoła historyczna, jest niedopus-

szczalna. Natomiast instytucje czyli podsystemy, nawiązują zawsze do pełnych systemów kulturowych, pojmowanych tu jako pełne, funkcjonalne całości /s. 634/¹⁹.

Integralny opis rzeczywistości społecznej, oparty na badaniach terenowych jest podstawą analizy badawczej Malinowskiego. Metoda ta, oparta częściowo na metodzie analizy historyczno-przyczynowej i genetycznej nie stanowi jednakże jedynego narzędzia badawczego ... Sprzężona została ona w systemie Malinowskiego bardzo umiejętnie z metodą stosowaną przez nauki ścisłe i przyrodnicze oraz przez nie wzbogacona. Jest to zasada stosowania w opisach życia społecznego systematycznej, długotrwałej i wszechstronnie kontrolowanej obserwacji a więc metody używanej przez przyrodnika w opisie eksperymentu przeprowadzanego w laboratorium ... Metoda ta prowadzi do formułowania ogólnych twierdzeń, ustalania praw i prawidłowości obowiązujących w świecie spraw społecznych i pozwalających na przewidywanie przyszłych przebiegów, choć w bardziej ograniczonym zakresie niż w np. naukach fizycznych ...

Pojęcie funkcji nawiązuje tu do funkcji matematycznej, aczkolwiek konieczne są tutaj pewne adaptacje do szczególnych warunków społecznych. Malinowski nadaje pojęciu funkcji znaczenie bardziej dynamiczne /niż u Durkheima/ a zarazem i operatywne. Jej istotny sens widzi on w wiązaniu ze sobą poszczególnych elementów czy aspektów kulturowych w pewien logiczny i ważny dla danej rzeczywistości schemat współzależności. W tym układzie ważne są zatem nie tyle prawa przyczynowości historycznej, co prawa k o r e l a c j i, które w opisach życia społecznego są zawsze historycznie uwarunkowane, ważne jedynie w obrębie danej grupy. W opisach społecznych prawa korelacji nie zawsze dadzą się sformułować w kategoriach ilościowych, lecz w bardzo wielu wypadkach są wyrażalne jedynie w kategoriach wyłącznie czysto jakościowych /s. 638-9/²⁰.

Dyskusja, jaka się toczy około obu kierunków metodologicznych - funkcjonalizmu i strukturalizmu oraz różna interpretacja stosowania tych metod nie jest obojętna dla geografa rozważającego zagadnienia społeczno-ekonomiczne²¹. Przytoczmy uwagi J. Topolskiego, który szczegółowo rozpatruje stosunek funkcjonalizmu i strukturalizmu do materializmu historycznego. Według Topolskiego "funkcjonalizm - w opozycji do ewolucyjnego punktu widzenia podkreśla w pierwszym rzędzie doniosłość w badaniu naukowym analizy sposobu działania układów, a więc, posługując się nadal językiem cybernetycznym, interesuje się głównie siecią sprzężeń między elementami układów /struktur/ i do tego ogranicza rolę badania naukowego. Pochłania go całkowicie badanie ustalenia roli /funkcji/ elementów w ramach rozpatrywanej całości, zaś nie interesuje go punkt widzenia historyczny czyli proces rozwoju układów w czasie". W toku swych rozważań odróżnia Topolski równocześnie z metodologicznego punktu widzenia "holizm funkcjonalistyczny" /strukturalistyczny/, ewolucjonistyczny /rozwojowy/ oraz strukturalno-rozwojowy /dialektyczny/. "Na tle tego rozróżnienia rysuje się wyraźnie szczególny charakter materialistycznego holizmu strukturalno-rozwojowego, właściwego dla materializmu historycznego. Już sam fakt, że poddaje się on cybernetycznie formułowanym prawom struktury i rozwoju układów, a przede wszystkim to, że jedynie ten punkt widzenia odpowiada warunkom formułowania tych praw, wskazuje na jego pełne walory jako platformy dla integracji nauki"²².

W świetle powyższych wywodów nasuwa się wniosek, że oba kierunki metodyczne: strukturalizm i funkcjonalizm są ze sobą powiązane w myśl tezy R. Barthés'a, który pod terminem strukturalizmu rozumie niekiedy myślenie strukturalne, dążące do rekonstrukcji badanego zjawiska z uwzględnieniem wewnętrznych reguł jego funkcjonowania²³.

Od układów strukturalnych, statycznych wąskie jest przejście do ujęć funkcjonalnych, dynamicznych w rozumieniu nauk fizycznych i przyrodniczych. Stąd już krok tylko do ujęcia ruchu i zmiany elementów, form i proporcji strukturalnych, zanikania i powstawania nowych struktur w ujęciu P. Vilara²⁴, oraz do koncepcji ogólnej teorii układów w ujęciu biologicznym L. Bertalanffy'ego.

W miejsce określanych słownie związków i zależności wchodzi matematyczne określenie funkcji oraz wiążąca się z tym zasada wstępnego formułowania hipotez.

Istotną treść pojęcia funkcji w jej znaczeniu matematycznym i właściwa wartość stosowania tego terminu polega na roli, jaką pełni analiza funkcjonalna w rozpoznawaniu układów przestrzennych w ich przyczynowych związkach i współzależnościach. Jest to właściwy punkt wyjścia i na tym polega celowość stosowania pojęcia funkcji i analizy funkcjonalnej jako narzędzia poznania. Analiza funkcjonalna zmierza do wykrycia zależności, zarówno w badanych procesach jak też w strukturach i układach przestrzennych. Jest ona metodą matematyczną, stosowaną w naukach przyrodniczych geografii fizycznej, kartografii, tektonice jak też w geografii ekonomicznej. Stanowi punkt wyjścia dla formułowania hipotez oraz wyrażania związków i wzajemnych zależności między zmiennymi w uproszczonej formie - modeli²⁵.

Przejsście od opisowego ujęcia związków i zależności do strukturalnego i funkcjonalnego dokonuje się z wolna w geografii, podobnie jak w innych gałęziach wiedzy. Niewątpliwym jest tu wpływ nauk biologicznych i fizycznych, wyraźna jest też zależność geografii /antropogeografii/ od antropologii, etnologii i socjologii oraz ekonomii. Mamy tu do czynienia jak słusznie podnosi K. Dziełowski, nie z jednym lecz ze splotem wątków rozwojowych, których współzależności są często niemożliwe do wyjaśnienia bez szczegółowych studiów archiwalnych²⁶. Nie można nie dostrzec wzajemnego oddziaływania myśli badawczej w ośrodkach naukowych skupiających wybitnych przedstawicieli różnych dyscyplin. Wskazuje na to w swych świetnych wywodach poświęconych środowisku krakowskiemu w życiorysie Karola Fotkańskiego F. Bujak²⁷. Rozważa to również H. Steinhaus, pisząc o roli środowiska matematycznego w ośrodku lwowskim za czasów Banachewicza. Przykładowo wspomnijmy o intelektualnym wpływie, jaki wywarł na L. Sawickiego wiedeński ośrodek naukowy, później krakowski. Oddziaływania te śledzić można we wstępie do Abisynii, jak też w studiach L. Sawickiego o wędrówkach pasterskich²⁸.

Na tym tle jasny jest wpływ teorii marksistowskiej na koncepcje społeczno-ekonomiczne, narastający od końca XIX stulecia²⁹.

5. M a t e r i a l i z m h i s t o r y c z n y i d i a l e k t y c z n y j a k o i n t e g r a c y j n y k i e r u n e k b a d a w c z y. Zasadniczy przezwrot w teoretycznych podstawach metodologicznych geografii ekonomicznej stanowi marksistowskie ujęcie stosunku zachodzącego między człowiekiem i światem przyrody w procesie pracy i produkcji oraz wynikające stąd konsekwencje dla rozwoju społecznego.

Fakt, że praca i produkcja wyciskają swoje piętno na wszystkich stosunkach społecznych, że określają sposób życia, prowadzi pod wpływem teorii marksistowskiej do szczególnej analizy procesu pracy, jej związków i zależności od świata przyrody jak też roli techniki w kształtowaniu podziału pracy oraz form organizacyjnych produkcji. Marksistowska teza o nierozzerwalnym związku zachodzącym między rozwojem sił wytwórczych a społecznymi stosunkami produkcji oraz ujęcie tych wzajemnych zależności we formie określonych sposobów produkcji typowych dla poszczególnych formacji ustrojowych przez Karola Marksa przenika coraz bardziej do nauk społeczno-ekonomicznych i jest podstawowym założeniem geografii ekonomicznej. "Materializm historyczny - jak podkreśla J. Topolski - unika jednostronności funkcjonalizmu i ewolucjonizmu, bowiem w sposób integralny łączy tak moment struktury jak i rozwoju, a więc dwa zasadnicze kryteria wyjściowe faktu /zdania, elementów i typów/ w naukach społecznych. Cechą główną holistycznej postawy materializmu historycznego jest połączenie tych dwu punktów widzenia, które konieczne jest na gruncie wszelkich nauk społecznych"³⁰.

II. Podstawowe założenia teoretyczne geografii ekonomicznej

Geografia ekonomiczna zwrócona po drugiej wojnie w kierunku wybitnie ekonomicznym podejmuje analizę założeń teoretycznych z pozycji marksistowskich już w pierwszych pracach metodologicznych³⁴. Nawiązuje pod tym względem do studiów St. Nowakowskiego, który od 1928 r. stanął na pozycjach marksizmu, postulując oparcie się badań geograficznych o metody dialektyczne z uwzględnieniem stosunków wytwórczych³².

Rozpatrując rozwój geografii ekonomicznej po drugiej wojnie można stwierdzić, że zmierza ona do uwzględnienia w swych studiach teoretycznych i empirycznych nad strukturą przestrzenną tez dotyczących rozwoju sił wytwórczych oraz terytorialnego podziału pracy. Studia geograficzne, zróżnicowane w swej problematyce kierują się raczej w stronę analizy terytorialnych układów strukturalnych celem ustalenia stosunków, wzajemnej proporcji elementów oraz powiązań, wykształconych w procesie produkcji, pracy i wymiany. Druga grupa badań uwzględnia przede wszystkim układy, hierarchie oraz funkcje ośrodków centralnych. Trzeci kierunek - dynamiczny kładzie nacisk na zróżnicowania wynikające z nierównomiernego rozwoju sił wytwórczych, przetrwania elementów i struktur, układów przestrzennych oraz kształtowania się nowych więzi i układów strukturalnych i nowych regionów społeczno-ekonomicznych. Analiza badawcza zwraca się tu w stronę rozeznania warunków i czynników oraz określenia faz rozwojowych, a w następstwie tendencji perspektyw rozwoju. W studiach tych występuje szczególnie zagadnienie sprzeczności między rozwojem sił wytwórczych a przetrwaniem elementów dawnych formacji społecznych nie przystosowanych do pełnienia funkcji w gospodarce socjalistycznej³⁵.

Centralnym zagadnieniem geografii pozostaje nadal dynamiczny układ relacji łączących człowieka ze środowiskiem przyrodniczo-geograficznym. Podkreśla się konieczność nasilenia badań w tym kierunku o zasadniczym znaczeniu społecznym wobec olbrzymiej dynamiki rozwoju społeczności ludzkiej - postępującego wzrostu liczby ludności oraz zakłócenia równowagi w świecie przyrody. W związku z tym podnosi K. Dziewoński, że prawidłowe określenie złożonej, podwójnej struktury dynamiki wyrażających współzależność społeczności ludzkiej i przyrody wymaga skryształizowanego poglądu na zbiory wyjściowe: przestrzeń społeczno-gospodarczą i przestrzeń geograficzną³⁴.

Istnieje silna współzależność na terenie gospodarczej działalności człowieka na powierzchni ziemi, która wytwarza cały łańcuch akcji i reakcji pomiędzy środowiskiem geograficznym a gospodarującym na niej człowiekiem. Rozważyć wypadnie w jakim kierunku podaży odwieczna gra sił działających na powierzchni ziemi - sił przyrodniczych, których źródłem jest życie ziemi oraz czynników biopsychicznych, społecznych i kulturowych związanych z istnieniem człowieka³⁵.

Scalenie osiągnięć i teorii w zakresie tych dwu aspektów podstawowych - syntezy geografii fizycznej i ekonomicznej może nastąpić według K. Dziewońskiego na drodze powiązania konstrukcji dedukcyjnych i indukcyjnych w ramach badania jednego wysoce złożonego zjawiska o charakterze dynamicznym, tj. badania podstawowego w danym zespole procesu³⁶.

Podobnie jak w naukach społecznych występuje na czoło zasada "rozpatrywania wszelkich zjawisk minionej i aktualnej rzeczywistości jako ogólnie historycznych procesu, jako fragmentów rozwojowych"³⁷.

Trudno byłoby jednak określić jednoznacznie założenia teoretyczne i kierunki badawcze geografii ekonomicznej. Cechuje ją raczej poszukiwanie właściwych metod i różnorodność aspektów badawczych. Uzewnętrznią się to m. in. w ujęciu statycznym, dynamicznym oraz funkcjonalnym otaczającej rzeczywistości. W analizie struktur i układów przestrzennych przeważa przy tym ujęcie statyczne, przekrojowe od strony aktualnych proporcji i powiązań elementów w przeciwieństwie do spojrzenia dynamicznego, które uj-

muje zjawiska w ruchu zdążając do uchwycenia procesów przemian, wyjaśnienia sił i czynników kształtujących te przemiany oraz wykrycia przestrzennych tendencji rozwojowych.

Trzy aspekty badawcze: statyczny, funkcjonalny i dynamiczny wymagają wyodrębnienia mimo ich wzajemnej zależności; odpowiadają im bowiem odrębne modele wzorcowe.

Założenia teoretyczne geografii ekonomicznej dalekie są od strukturalizmu formalistycznego oderwanego od podstaw ekonomicznych, od konkretnych, zmiennych w przestrzeni i w czasie stosunków i układów społeczno-ekonomicznych oraz ich powiązań ze środowiskiem geograficznym.

Różnice ustroju społeczno-politycznego, podział świata na dwa główne zręby państw socjalistycznej i kapitalistycznych obok przetrwałych jeszcze przeżytków dawnych ustrojów, zmuszają do gruntownej analizy podstawowych założeń organizacji terytorialnej oraz struktur społeczno-politycznych i ekonomicznych poszczególnych państw i regionów. Z założeniami tymi wiążą się bowiem odrębne modele wzorcowe organizacji terytorialnej państw w ustroju kapitalistycznym i socjalistycznym, uzewnętrzniające się nie tylko w podziale administracyjnym, ale w całym systemie instytucjonalnym. Przypomnieć należy tu postulat Lenina, by ujmować społeczeństwo jako określoną strukturę, a nie jako zwykle mechaniczne połączenie tych instytucji.

Niepodobna zrozumieć społeczno-ekonomicznej struktury przestrzennej państw bez podstawowej wiedzy o odmiennych podstawach i drogach rozwoju politycznego i społeczno-ekonomicznego. Przytoczny tu wypowiedzi uczestników konferencji międzynarodowej w Londynie w 1965 r. prowadzonej pod auspicjami Królewskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych i Uniwersytetu w Oksfordzie, która rozważała przeszkody, jakie stoją na drodze rozwoju Ameryki Łacińskiej. Podkreślono m. in., że w Ameryce Łacińskiej nie mają zastosowania gotowe modele rozwojowe i ideologia pochodząca z Europy. Odwołując się do tradycji lewicowej i lewicową ideologię, poszukuje się r o z w i ą z a ń o d r ę b n y c h. C. Voliz, wydawca tomu poświęconego konferencji podnosi, że w Ameryce Łacińskiej istnieje t r a d y c y j n a s t r u k t u r a i n s t y t u c j o n a l n a i towarzyszące jej postawy kół rządzących oraz hierarchia elity władzy, która przetrwała okres kolonialnej wojny o niepodległość, rewolucję i przewroty pałacowe i oparła się nawet wpływowi nowoczesnej techniki i przemysłu. Bez zasadniczych zmian tej struktury Ameryka Łacińska nie może się wyrwać ze stanu gospodarczego zacofania¹.

Organizacja przestrzennej struktury gospodarczej państwa w jej istotnych formach wiąże się wyraźnie z ustrojem społeczno-ekonomicznym, dostosowując się do teoretycznych założeń dawnej formacji ustrojowej.

Nauka marksistowska poświęca dużo uwagi wypracowaniu podstaw teoretycznych gospodarki przestrzennej i terytorialnej organizacji państwa. Podstawy tych założeń nawiązują do teorii rozwoju sił wytwórczych, przy czym uwzględnia się nie tylko koszty bezpośrednie ale też pośrednie, tj. społeczne.

"Zbudowanie materialno-technicznej bazy komunizmu - pisze J. Fejgin - wymaga systematycznego ulepszenia geograficznego rozmieszczenia sił wytwórczych, zapewniającego najwyższą wydajność pracy, maksymalną efektywność wykorzystania nakładów inwestycyjnych, czynnych źródeł produkcji, zasobów naturalnych i zasobów siły roboczej. Jest ona nie do pomysłienia nie tylko bez nowych proporcji między gałęziami produkcji oraz między produkcją i spożyciem na skalę ogólnokrajową, ale i bez nowych przestrzennych proporcji gospodarczych między różnymi częściami kraju"².

Podstawowe zasady rozmieszczenia sił wytwórczych i rozwoju rejonów ekonomicznych w okresie rozwiniętego budownictwa komunizmu, jako zasady, których realizacja podporządkowana jest zadaniom maksymalnego zwiększenia produkcji dóbr materialnych przy najniższych kosztach i najwyższej wydajności pracy można według A. Probsty sformułować w sposób następujący: "Optymalny proporcjonalny rozwój wszystkich elementów gospodarki a rów-

nocześnie proporcjonalne rozmieszczenie produkcji społecznej na obszarze całego kraju i każdego regionu" jest zasadą podstawową. Wiąże się z tym dążenie do zapewnienia właściwej struktury produkcyjnej nie tylko branżowej ale i przestrzennej, bo obie są ze sobą ściśle powiązane. Racjonalna organizacja przestrzenna całej produkcji społecznej jest podstawowym celem. Probst nie odrywa przy tym racjonalnej organizacji produkcji społecznej od warunków przyrodniczych kraju. Wymaga ona bowiem "najlepszego wykorzystania bogactw naturalnych, surowców, zasobów wodnych, warunków pedologicznych i klimatu jak również urzeźbienia sieci hydrograficznej dla podniesienia wydajności pracy".

Założenie, że między zakładami istniejącymi na danym terenie wytwarzają się terytorialne i ekonomiczne powiązania stosunkami produkcji, pracy i usług jest przewodnią tezą u gospodarce socjalistycznej⁴⁰.

Podstawom teoretycznym gospodarki przestrzennej oraz prawidłowej lokalizacji sił wytwórczych poświęcono wiele miejsca w polskiej ekonomii politycznej i geografii ekonomicznej, wiążąc je z zagadnieniami struktur regionalnych⁴¹. Stwierdza się, że rozwój sił wytwórczych prowadzi do wyodrębniania się nowych działów produkcji i nowego podziału pracy a w następstwie do specjalizacji regionów i przejmowania przez poszczególne jednostki terytorialne określonych funkcji produkcyjnych i usługowych⁴².

Terytorialny podział pracy wewnątrz krajowy i międzynarodowy odgrywa wiodącą rolę w strukturze przestrzennej regionów i gospodarki narodowej. Problematyka terytorialnego podziału pracy i związanej z nim lokalizacji produkcji rozpatrzona została wielostronnie z pozycji nauki marksistowskiej przez W. Krzyżanowskiego w studium poświęconym problemom gospodarki przestrzennej⁴³. Do teorii tej nawiązują studia geograficzne nad kształtowaniem się więzi regionalnych poprzez stosunki pracy oraz nad powiązaniem regionów poprzez wymianę i cyrkulację dóbr.

III. Empiryczne podstawy analizy struktury regionalnej

Na bazie omówionych koncepcji teoretycznych rozwijają się polskie badania geograficzno-ekonomiczne po drugiej wojnie. Skierowane w swym głównym nurcie ku zagadnieniom struktur regionalnych znajdują odzwierciedlenie w licznych pracach badawczych. Zapoczątkowuje studium A. Wróbla, poświęcone ekonomicznej strukturze regionalnej województwa warszawskiego⁴⁴.

Problematykę ekonomiczną struktury regionalnej rozpatruje autor na szerokim tle rozwoju historycznego w celu uzyskania poglądu na zagadnienie trwałości i możliwości ewolucji istniejącego układu. Studium oparte jest na konkretnej analizie zjawisk i procesów przebiegających na badanym terytorium począwszy od późnofeudalnego okresu ze szczególnym uwzględnieniem okresu kapitalistycznego i Polski Ludowej. Autor stwierdza dwa podstawowe aspekty w procesie przemian: postępującą specjalizację w produkcji na poszczególnych terenach i tendencję do koncentracji ludności i produkcji. Posługując się pojęciem "gospodarcza struktura regionalna" zawiera A. Wróbel w tym pojęciu nie tylko uznanie istnienia pewnego hierarchicznego systemu regionów różnych rzędów, lecz również ustalenie charakterystycznych właściwości poszczególnych części składowych tego systemu oraz rodzaju i sił łączących je wzajemnych stosunków.

Metoda określenia struktury gospodarczej w omawianej pracy A. Wróbla polega - jak sam zaznacza - "na ujęciu całości materiałów statystycznych i in. w opracowaniu całości map obrazujących kształtowanie się poszczególnych elementów gospodarczej struktury regionalnej. Wyniki badań ujmuje w kategoriach ilościowych, przy czym stara się by poszczególne elementy były możliwie porównywalne co do swej wagi". "Za taki wspólny

mianownik umożliwiający porównywalność znaczenia poszczególnych elementów w dziedzinie produkcji uznaje wartość mierzoną w cenach rynkowych /skup produktów rolnych, oraz wartość produkcji przedsiębiorstw przemysłu przetwórczo-rolnego/.

Kierunek strukturalny reprezentują też studia St. Leszczyckiego poświęcone strukturze przestrzennej dochodu społecznego, jak też liczne prace dotyczące struktury przestrzennej przemysłu⁷⁰. Zaznacza się w nich coraz bardziej dążenie do uściślenia mierników, precyzowania metod matematyczno-statystycznych, ustalania stopnia koncentracji lub dyspersji przestrzennej.

Spśród osiągnięć metodycznych geografii przemysłu wymienić należy zwłaszcza szczegółową analizę cząstkowych elementów struktury przestrzennej w powiązaniu ze zróżnicowanymi warunkami bazy surowcowej celem wyznaczenia głównych rejonów przemysłu ceramicznego /Najgrakowski/, ustalenia czynników wpływających na koszty eksploatacji surowców oraz efektywność produkcji, określenie wskaźnika nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej oraz zależności między lokalizacją i wielkością cegielni a jej rynkiem zbytu i obsługą komunikacyjną /A. Kukliński/. Ł. Górecka przeprowadziła analizę kosztów eksploatacji surowca w zależności od położenia złoża i grubości nakładu; J. Grzeszczak ujął wpływ zróżnicowanej na ziemiach Polski bazy surowcowej na technologię, trudności organizacji, koszty i efektywność produkcji. Analizę wpływu ogółu czynników geograficznych na koszty własne kopalń węgla i rud żelaza przeprowadzono w studium A. Wrzoska, A. Fajferka i B. Kortusa. Te i inne studia obaliły tezy ekonomiczne wyrosłe z abstrakcyjnych rozważań o roli bazy surowcowej w rozwoju przemysłu nie poparte konkretnymi badaniami nad zróżnicowaniem warunków środowiska przyrodniczego poszczególnych zakładów.

Rozległa problematyka struktury przestrzennej przemysłu, w jej ścisłym powiązaniu z warunkami środowiska oraz potrzebami gospodarki planowej, ujęta dynamicznie w szerokim aspekcie przemian światowych wystąpiła w studium A. Kuklińskiego, poświęconym przemysłowi cementowemu w Polsce.

Empiryczne studia geograficzne stają się podstawą dla wniosków teoretycznych. Wartość tych studiów podnosi wszechstronne opanowanie przez geografa zarówno wiedzy o podłożu fizjograficznym jak też o stosunkach społeczno-ekonomicznych regionu.

Geograficzne, metodyczne i teoretyczno-poznawcze znaczenie badań nad zakładem przemysłowym omówiłam kilkakrotnie. W konkretnej analizie poszczególnych zakładów pracy uchwycone zostały wszechstronne zależności i powiązanie z warunkami przyrodniczymi, ekonomicznymi i społecznymi. Szczególne znaczenie mają prowadzone przez F. Barciańskiego i B. Kortusa empiryczne studia nad fizjografią i skutkami działalności przemysłowej oraz nad kształtowaniem się kompleksów przemysłowych S. Misztala i L. Pakuły⁷¹.

Odrębną grupę przedstawiają analityczne studia prowadzone w ramach mniejszych jednostek regionalnych, do których należą prace naszego zespołu. Wykazały one niezmierną złożoność struktur i układów regionalnych wynikającą z nierównych warunków historycznego rozwoju i środowiska geograficznego. W formowaniu się aktualnych układów sieci osadniczej, transportowej zaznacza się wybitna rola przemysłu. Na podstawie szczegółowych badań wyodrębniliśmy różne stadia rozwojowe i różne kategorie skupień oraz zespołów produkcyjno-osadniczych zależne od typu i technologii produkcji. Ujmując integralnie procesy przemian społeczno-gospodarczych i osadniczych od strony różnych aspektów i powiązań przestrzennych wykazano w pracach znaczne różnice między strukturami osadniczymi w rejonach przemysłu wydobywczego /węglowego, siarkowego i naftowego/, chemicznego, metalurgicznego, włókienniczego i in. Technologia i warunki produkcji, zróżnicowane stosunki na rynku pracy oraz w rolniczym zapleczu wyrażają się w zróżnicowanych formach zespołów produkcyjno-osadniczych o specyficznych cechach struktury demograficznej, społeczno-zawodowej i osadniczo-agrarnej oraz sieci transportowej⁷².

Zagadnienie terytorialnego podziału pracy przedstawia, jak to podkreśliłam kilkakrotnie, szczególną wagę w obecnej dobie zarówno z punktu widzenia gospodarki narodowej jak też ze względów teoretycznych. Gwałtowne przemiany ilościowe i jakościowe w strukturze demograficznej oraz w układach przestrzennych społecznego podziału pracy, które występują w wyniku kształtowania się nowych okręgów przemysłowych oraz związanych z nimi masowych migracji i dojazdów do pracy, narastanie skupień chłopów-robotników i robotników na terenach podmiejskich i w strefach uprzemysłowionych/przy równoczesnym odplywie z terenów zacofanych/ pozwalają na odtworzenie dynamiki przemian, roli działań planowych oraz procesów żywiołowych niedostatecznie jeszcze opanowanych. Dają tym samym rozległy materiał faktyczny dla formułowania modeli i prawideł teoretycznych⁴².

W systematycznych, długofalowych studiach opracowaliśmy te zagadnienia na rozległym terenie Polski południowej, ujmując je kompleksowo w powiązaniu z rozwojem sił wytwórczych. Silne kontrasty przestrzenne w układzie rynku pracy, skupienie się głównych ośrodków przemysłowych w GOP-ie i na jego obrzeżu, w Zagłębiu Siarkowym i Staropolskim oraz w kilku ośrodkach regionalnych /Krakowa-N. Huty, Tarnowa, Rzeszowa i in./ stanowi o układzie terytorialnego podziału pracy, o regionalnych dysproporcjach nadwyżek i niedoborów siły roboczej. Rzuca na przestrzenne układy stałych i okresowych migracji siły roboczej oraz dojazdów do pracy.

Wychodząc od szczegółowej analizy struktury ekonomicznej i społeczno-zawodowej kilkudziesięciu ośrodków, stanowiących główne rynki pracy /z uwzględnieniem proporcji między miejscową i zamiejscową siłą roboczą wg działów gospodarki narodowej, płci, wieku i kwalifikacji zawodowych/ stwierdziliśmy szereg prawidłowości w układzie terytorialnego podziału pracy.

a/ Główny rynek pracy dla rolniczego zaplecza stanowią ośrodki przemysłowe, w szczególności przemysł wydobywczy /zwłaszcza kopalnie węgla/ oraz zakłady w fazie inwestycji związanej z nasileniem prac budowlanych. Wskaźnik zamiejscowej siły roboczej utrzymuje się tutaj powyżej 50%, a często przekracza 70% ogółu pracowników.

b/ Odsetek zatrudnienia kobiet, obniżający się wybitnie, zwłaszcza w odniesieniu do zamiejscowej siły roboczej, jest bardzo różnicowany. Spada do minimum w przemyśle, a zwłaszcza w górnictwie węglowym, wzrasta zaś w usługach, przekraczając nawet udział męskiej siły roboczej.

c/ Nowe układy przestrzenne struktur osadniczych pozostają w ścisłym związku ze strukturą rynku pracy i układem sieci komunikacyjnej. Występują typowe skupienia robotników wykwalifikowanych, o wysokim odsetku zatrudnionych w produkcji przemysłowej w pobliżu ośrodka oraz rozproszony udział niewykwalifikowanych pracowników dojeżdżających z odległych wsi do budownictwa i transportu⁴³.

Analiza struktury przestrzennej gospodarki narodowej rozważana od strony funkcji ośrodków centralnych stanowi pierwszorzędną podstawę metodyczną dla wysnucia wniosków teoretycznych. Dotyczy ona zarówno roli i działalności instytucji ośrodków centralnych i lokalnych, ich funkcji organizacyjnych i administracyjnych jak też funkcji specjalnych, tj. funkcji produkcyjnych, komunikacyjnych, turystycznych. Badania nasze wykazały ogromne zróżnicowanie regionalne funkcji tzw. ośrodków centralnych. Trudno byłoby je ująć w jednej kategorii funkcji usługowych, niepodobna też określić mianem "ośrodki centralne" wszystkich miejscowości, pełniących wyżej wymienione funkcje.

Klasyfikację funkcjonalną ośrodków centralnych należy rozpatrywać zatem zarówno od strony hierarchii jak też ich funkcji jakościowych. Pierwsza dotyczy właściwych ośrodków centralnych i odpowiada ich szczeblowi w hierarchii administracyjnej, odgórnie ustalonej. Druga, uwzględniająca zróżnicowanie jakościowe odnosi się do wszystkich ośrodków. Wychodząc z powyższych założeń ustaliliśmy odnośne kryteria i mierniki klasyfikacji

zdążając do odtworzenia całego złożonego systemu organizacji terytorialnej oraz związanych z nim i niezależnych od niego układów ciążenia i wzajemnych relacji przestrzennych ośrodków w sieci osadniczej. Układy te wykazują zasadnicze różnice regionalne i pozostają w wyraźnej zależności od lokalizacji sił wytwórczych i wewnętrznej struktury regionów przemysłowych, rolniczych i turystycznych.

Wiodąca rola sił wytwórczych sprawia, że szczególną uwagę w badaniach struktury przestrzennej w krajach socjalistycznych poświęca się ośrodkom produkcji i sferze powiązanych z produkcją. Baza ekonomiczna stanowi nierozłączną podstawę analizy funkcjonalnej przestrzennej struktury regionalnej⁷². Stąd przęście do studiów nad zespołami produkcyjno-osadniczymi oraz nad kompleksami produkcyjno-osadniczymi, które stanowią punkt wyjścia do analizy układów terytorialnych struktury regionalnej. Współzależność organizacji terytorialnej państwa i struktury przestrzennej gospodarki narodowej - widoczna szczególnie na terenach dynamicznego rozwoju sił wytwórczych powoduje, że problematyka ta musi być analizowana integralnie. Polityka gospodarcza państwa stanowi tu bowiem pierwszorzędny czynnik określający miejsce ośrodków centralnych w hierarchii sieci osadniczej.

Wyniki naszych studiów przeczą tezom teorii heksagonalnych, geometrycznych układów W. Christallera. Tezy te oderwane od podłoża geograficzno-ekonomicznego i od kontekstu historycznego nie uwzględniają różnicowanych warunków środowiska przyrodniczego i czynników rozwoju historycznego. Ograniczają przy tym funkcje ośrodków centralnych w zasadzie do funkcji usługowych /finansowych, handlowych, zdrowotnych, kulturowych/, świadczonych przez dany ośrodek mieszkańcom w strefie wpływu osiedla. Drugorzędne traktowanie ośrodków centralnych jako ośrodków produkcji wiąże się niewątpliwie - jak to podkreślił W. Pokrzyszewski z omijaniem zagadnień społeczno-produkcyjnych⁷⁴.

Znamienne jest, że studia tzw. geografii burżuazyjnej - poza nielicznymi wyjątkami - skupiają swoją główną uwagę nadal na funkcjach usługowych ośrodków centralnych. Powiązania ekonomiczne między elementami struktur przestrzennych ujmowane są przede wszystkim od strony ich zależności handlowych - "funkcji przepływów, które je wiążą". Zaznacza się to wybitnie w teorii tzw. regionów spolaryzowanych reprezentowanej przez J. R. Boudevilla i in. "Przestrzeń spolaryzowana - pisze J. R. Boudevilla - jest zespołem jednorodnych jednostek lub ośrodków ekonomicznych, które z ośrodkami nadrzędnymi prowadzą większą wymianę niż z każdym innym ośrodkiem"⁷⁵.

Pokrewieństwo tych założeń z teorią ośrodków centralnych W. Christallera jest oczywiste. Zdążają one również ku określeniu hierarchii ośrodków na zasadzie usług, różnią się jedynie metodą badań bardziej uściśloną u J. R. Boudevilla, opartą na tabeli kwadratowej przepływów i odpiływów.

Dynamika struktur społeczno-ekonomicznych rozpatrywana od strony ruchu, tempa przeobrażeń, zmienności elementów i dezintegracji więzi stanowi zagadnienie pierwszorzędnej wagi w badaniach społeczno-ekonomicznych. Zagadnieniom tym poświęciłam uprzednio szczegółowe rozważania. Mechanizm przemian rozpatrywałam zarówno od strony narastania sprzeczności wewnętrznych oraz innych czynników zakłócających równowagę i trwałość układów jak też podłoża historycznego i warunków środowiska geograficznego. Zagadnieniem pierwszorzędnej wagi jest walka starego z nowym, rola przeżytków utrudniających wykształcanie się nowych struktur, jak również ogromne znaczenie procesów życiowych⁷⁶.

Problematyka regionalnego rozwoju i wzrostu ekonomicznego, związana z gwałtownym tempem industrializacji, urbanizacji i koncentracji produkcji w krajach uprzemysłowionych oraz z rosnącą dysproporcją rozwoju ekonomicznego państw tzw. III świata skupia uwagę nauk społeczno-ekonomicznych, w tym i geo-

grafii. Rozważana jest ona zarówno od strony ośrodków produkcji i tzw. ognisk wzrostu, jak też od strony czynników wzrostu ekonomicznego i społecznego. Lansowana dziś szeroko w krajach kapitalistycznych koncepcja F. Perroux'a⁵⁴, twórca instytutu ekonomii stosowanej we Francji wiąże teorię rozwoju ekonomicznego z istnieniem tzw. ognisk wzrostu. Ogniska wzrostu to przeważnie koncentracje przemysłowe, czasem wielkie metropolie handlowe, które stanowią siłę napędową przekształcania się struktur produkcji, wymiany a nawet całokształtu życia ludzkiego. Oczywiście jest mechaniczne, autentyczne podejście założeń teoretycznych tej koncepcji, odrywającej ją od stosunków społeczno-politycznych i ustrojów społecznych. Abstrakcyjny, oderwany od konkretnych stosunków charakter ma zresztą cała koncepcja tzw. "abstrakcyjnych i banalnych przestrzeni" Perroux'a. Słusznie podnosi K. Dziewoński fakt, że "każda działalność ekonomiczna, każda przestrzeń ekonomiczna nawet, gdy jest zdefiniowana w formie najbardziej abstrakcyjnej nie może być całkowicie oderwana od przestrzeni ekonomicznej/geograficznej i geodezyjnej/, gdyż każda działalność ekonomiczna dotyczy działalności materialnej - produkcji, wymiany i konsumpcji, które odbywają się w obrębie określonego środowiska geograficznego" - dodajmy - i określonych społecznych stosunków produkcji⁵⁵.

Waga problematyki regionalnego wzrostu ekonomicznego i społecznego - problematyki podjętej przez Radę Gospodarczo-Społeczną ONZ od dawna zwróciła uwagę geografii polskiej. Omawiając tendencje rozwojowe odnośnych badań wysunął A. Kukliński w 1966 r. następujące postulaty:

1. Rozszerzenie zakresu badań ekonomiczno-geograficznych operujących wielkościami agregatowymi takimi, jak dochód narodowy i majątek trwały, które zapoczątkowane już zostały w polskiej geografii ekonomicznej przez S. Leszczyckiego⁵⁶.

2. Uwzględnienie problematyki procesów inwestycyjnych. Analiza tego procesu, który zmienia zasadniczo zagospodarowanie przestrzenne kraju będzie najlepszym kontekstem dla opracowania a następnie rozwinięcia teorii regionalnego wzrostu ekonomicznego.

3. Wyzyskanie koncepcji bariery wzrostu gospodarczego i określenie jaki element lub zespół elementów jest czynnikiem hamującym rozwój gospodarczy danego regionu /deficyt siły roboczej, deficyt wody, niski poziom uprzemysłowienia gospodarki rolnej czy inwestycji infrastrukturalnych a zwłaszcza komunikacyjnych⁵⁷.

Zbieżność problematyki geograficzno-ekonomicznej, rozważanej w skali świata nie może zaciemnić podstawowego faktu odrębności aspektów i metod badawczych geografii ekonomicznej krajów socjalistycznych i kapitalistycznych.

Ku czemu zdążają studia geograficzno-ekonomiczne? Jak zrealizuje się w przyszłości tendencje powiązania badań nad przestrzennymi układami powiązań i zależności łączących działalność społeczeństw ze środowiskiem przyrodniczo-geograficznym w oparciu o metody matematyczno-statystyczne? Jakie zastosowanie w tych studiach będą miały modele wzorcowe? W jakim stopniu wreszcie zostaną zastosowane i wyzyskane te nowe metody dla praktyki gospodarki narodowej - oto pytania, przed którymi staje realizacja tych metod w geografii ekonomicznej.

PRZYPISY

¹ Doceniając te trudności oddaliśmy niedawno do użytku nauczycieli Słownik geograficzno-ekonomiczny w opracowaniu Katedry Geografii Ekonomicznej WSP i UJ /Kraków 1969/.

- ² Szczególnie silnie podkreślił to w swym referacie i w dyskusji w czasie konferencji w Jabłonie w 1966 r. doc. dr A. Wysocki.
- ³ Por. uwagi W. Czarkowskiej, przytoczone w art. pt. Typy struktur wieku ludności woj. krakowskiego. "Prace Kom. Socjolog. Oddz. PAN w Krakowie", Nr 11, 1968.
- ⁴ C. Langes: Ekonomia polityczna. Warszawa 1961.
- ⁵ Por. M. Flesszar: Zarys historii geografii ekonomicznej w Polsce do 1939 r. Warszawa 1962, s. 81.
- ⁶ B. J. L. Berry: Podejścia do analizy regionalnej. Synteza. Elementy nowszych koncepcji integracji nauk geograficznych. "PZLG IG PAN" 1967, s. 43.
- ⁷ K. Dziewoński: Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Warszawa 1967, s. 39.
- ⁸ J. Szczepański: Socjologia. Warszawa 1961 oraz A. Bednarczyk: Ludwik von Bertalanffy - Organizm i ogólna teoria układów. "PZLG IG PAN", 2/1966, s. 14-15.
- ⁹ L. von Bertalanffy: Zagadnienie ogólnej teorii układów, j. w. s. 55-56.
- ¹⁰ B. J. L. Berry: op. cit. s. 43.
- ¹¹ E. A. Ackerman: Istota badań geograficznych /Odczyt w PAN w 1964 r. w tłum. polskim/, "PZLG IG PAN", 1/1967, s. 72-73.
- ¹² B. J. L. Berry: op. cit. s. 49-57.
- ¹³ i ¹⁴ B. L. Górewicz, J. G. Sauszki: Metoda matematyczna geografii. Elementy nowszych koncepcji integracji nauk geograficznych "PZLG IG PAN" 1/1967, s. 92-93, 94-96.
- ¹⁵ Zagadnienie powyższe jest ujęte w szczególowej analizie dyskusyjnych sądów i polemik powiązanych z różną interpretacją i zastosowaniem pojęcia struktury w naukach filozoficznych i społecznych, przeprowadzonej przez H. Madurowicz - Urbanišką w artykule pt. Na marginesie rozważań o strukturze i strukturalizmie w nowszej literaturze francuskiej, do roku 1964. Ujmuje w nim autorka główne nurty myśli filozoficznej, które oddziałują na stanowiska wybitnych teoretyków: R. Barthes'a, F. Braudela, R. Bastide'a, G. Grangera, H. Lefebvre'a. "Historyka. Studia metodologiczne IH PAN, T. I. 1967, s. 95-96.
- ¹⁶ Wg F. Ratzel: Anthropogeographie, I. Bd. Stuttgart 1909. s. 21-23.
- ¹⁷ Por. K. Dziewoński: op. cit. s. 3.
- ¹⁸ J. Szczepański: op. cit., s. 170.
- ¹⁹ i ²⁰ A. Waligórski: Poziomie do przekładu polskiego w: B. Malinowski: Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Warszawa 1967, s. 639.
- ²¹ Por. H. Madurowicz - Urbaniška oraz Z. Szyffelbin - Sokolewicz: O niektórych ograniczeniach funkcjonalizmu-strukturalizmu w tłumaczeniu zmiany kulturowej. "Etnografia Polska - IHKM PAN" XIII/1, 1969.
- ²² J. Topolski: Integracyjny sens materializmu historycznego w: Studia metodologiczne, U. A. M., 1. Poznań 1965, s. 15-16.
- ²³ H. Madurowicz - Urbaniška: op. cit., s. 94.
- ²⁴ Tamże, s. 111.
- ²⁵ Por. H. H. McCarty, J. B. Lindberg: Wprowadzenie do geografii ekonomicznej. Warszawa 1969 /Podano tam szczegółowo szereg określeń/, oraz W. Kula: Analiza modelowa w historii gospodarczej. "Historyka. Studia metodologiczne IH PAN", T. I, s. 42.
- ²⁶ K. Dziewoński: op. cit., s. 9.
- ²⁷ F. Bujałk: Życie i działalność Karola Potkańskiego, w: Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego, T. I. Kraków 1922, s. 11-16, 19-25.

28 M. Dobrowolska: Twórczość naukowa L. Sawickiego w dziedzinie antropogeografii w: Ludomir Sawicki. PTG. Warszawa 1968, s. 40-46.

29 Wg K. Dzięwońskiego zaznacza się to m. in. w pierwszych pracach wybitnego ekonomisty, socjologa i historyka gospodarczego W. Sombarta dotyczących rozwoju miast. op. cit., s. 10-11.

30 J. Topolski: op. cit., s. 17. Por. też L. Seve, Metoda strukturalna a metoda dialektyczna w: Strukturalizm a marksizm. KiW 1969, s. 16, 45-59.

31 St. Leszczycki: Dorobek geografii polskiej oraz drogi jej rozwoju w Polsce Ludowej. "Przegląd Geograficzny" XXVI/3.

32 F. Barciński: Stanisław Nowakowski - wielki geograf marksista w: Stanisław Nowakowski. Warszawa 1965, s. 34-39; Z. Chojnicki: Poglądy metodologiczne Stanisława Nowakowskiego, Tamże s. 50-54, 58-60 oraz M. Flaszka, op. cit.,

33 M. Dobrowolska: Czynniki kształtowania się, przeobrażania i rozpadu społeczno-ekonomicznych struktur regionalnych. "Światowit" XXIV, Warszawa 1962, s. 126-158.

34 K. Dzięwoński: Prognoza rozwoju nauk geograficznych, "Przegląd Geograficzny" XL, 1/1968, s. 6-7.

35 M. Dobrowolska: Dynamika krajobrazu kulturalnego. "Przegląd Geograficzny" XXI, 1948 r.

36 Por. Przypis 34.

37 Podstawowe znaczenie teorii jako busoli badań empirycznych i jako fundamentalnego celu postępowania badawczego podkreśla szczególnie K. Dobrowolski. Tok postępowania przebiega drogą indukcyjną przy równoległym wyszukaniu drogi dedukcyjnej. W swej metodzie integralnej podnosi konieczność sprzężenia wszelkich metod w zależności od problemu i charakteru źródeł. Por. W. Kwaśniewicz: Metoda integralna K. Dobrowolskiego w: Etnografia Polska, XIII, z. 2, "IHKM PAN" 1969, s. 42-43 oraz K. Dobrowolski: Studia nad życiem społecznym i kulturą. Kom. Socj. Oddz. PAN w Krakowie, 1966, nr 7, s. 64-65.

38 Por. rec. A. Łukaszewicz z pracy: T. Wendel Gordon: The Political Economy of Latin America. New York - London 1965, w: "Ekonomista" 3/66, s. 702-704.

39 J. Fejgiński: Zagadnienia rozmieszczenia sił wytwórczych w związku z budową materialno-technicznej bazy komunizmu w ZSRR. s. 7.

40 A. Probst: Ośrodki przemysłowe i terenowe kompleksy produkcyjne w ZSRR. w: Metoda matematyczna geografii. Elementy nowszych koncepcji integracji nauk geograficznych. "PZLG IG PAN" 1/1967, s. 37-38.

41 K. Secomski: Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych. Warszawa 1956 oraz T. S. S. S.: O niektórych problemach teorii rozwoju sił wytwórczych. Teoretyczne problemy rozwoju sił wytwórczych. Warszawa 1965.

42 A. Fajferk: Region ekonomiczny oraz metody analizy regionalnej. "Zeszyty Naukowe WSE". Rozpr. hab. nr 6, Kraków 1964.

43 W. Krzyżanowski: Problemy gospodarki przestrzennej. "Prace Komisji Nauk Ekonomicznych Oddz. PAN w Krakowie" nr 8, 1966.

Autor ustosunkowuje się tu nie tylko do pojęcia przestrzeni i zagadnień gospodarki przestrzennej. Rozważa czynniki lokalizacyjne, rozmieszczenie osad ludzkich i miejsc pracy, uwzględniając w szczególności funkcje transportu oraz zasady oszczędności pracy, czasu i minimalizacji kosztów. Szczególnie aktualne są uwagi autora dotyczące kapitalistycznej teorii rozmieszczenia sił wytwórczych ujętej w klasycznym jak uważa się, dziele A. Loescha "jako systemów oderwanych od życia i stosunkowo słabo powiązanych z rzeczywistością" /s. 55/.

44 Por. m. in. A. Wróbel: Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej. "Prace IG PAN" nr 24, Warszawa 1960.

- ⁴⁵ St. Leszczycki, J. Grzeszczak, A. Kukliński, M. Majgrakowski: Struktura przestrzenna przemysłu w Polsce w 1956 r. Biul. KPZK PAN, nr 1 /3/ 1961.
- ⁴⁶ M. Dobrowolska: Tendencje rozwojowe geografii przemysłu w okresie XV-lecia Polski Ludowej. "Przegląd Geograficzny" XXXV, z. 4, 1961.
- ⁴⁷ Por. M. Dobrowolska: Dynamika struktur osadniczych i ich układów przestrzennych. "Folia Geographica" III. Kom. Geogr. PAN w Krakowie 1970. Tamże omówiono odnośne prace.
- ⁴⁸ M. Dobrowolska: Problemy terytorialnego podziału pracy w województwie krakowskim po II wojnie. "Spraw. Kom. Oddz. PAN w Krakowie", Styczeń-Czerwiec 1961, s. 93-99 oraz B. Gruchza: Czynniki aglomeracji i deglomeracji przemysłu w gospodarce socjalistycznej. Studia T. XVIII KPZK PAN, Warszawa 1967, s. 93-102.
- ⁴⁹ M. Dobrowolska: The Effects of Industrialization on the Agricultural Population in the European Socialist Countries. "Papers of the Symposium Inst. Geog. Hung. Ac. Budapest 1967.
- ⁵⁰ Por. przypis 47 i 7.
- ⁵¹ M. W. Pokrzyższewska: Ośrodki centralne i problemy ich hierarchizacji. Tłum. polskie w "PZLG IG PAN" 1/1963, s. 104-109 "Skostniały schemat względni wiara w taki schemat stanowi przeszkodę na drodze do faktycznego poznania rzeczywistych procesów i sił kształtujących krajobraz i przestrzeń"; E. Neef: Zagadnienia ośrodków centralnych. Tamże s. 97.
- ⁵² J. L. Boudeville: Pojęcia przestrzeni i regionu u ekonomistów francuskich. "Biul. KPZK PAN" 48/1968, s. 178-179. Autor opiera się przy tym, podobnie jak Christaller na zakwestionowanej przez Neefa analizie połączeń telefonicznych.
- ⁵³ M. Dobrowolska: Czynniki ... op. cit., oraz Dynamika struktur op. cit.
- ⁵⁴ F. Péroux; Les espaces économiques. "Economie appliquee" I Paris - 1963.
- ⁵⁵ K. Dziewoński: Teoria regionu ekonomicznego. "Przegląd Geograficzny" XXXIX, 1/1967, s. 37.
- ⁵⁶ St. Leszczycki: Syntetyczne wskaźniki dla określenia przestrzennej struktury gospodarki narodowej Polski. "Biul. KPZK PAN" 32/1964.
- ⁵⁷ A. Kukliński: Problemy badań przestrzennych za granicą. "Biul. KPZK PAN" z. 1, s. 20, 1963, oraz Tenże: ONZ-owski program badań regionalnych. "Gospodarka i Administracja Terenowa" Nr specj. lipiec 1969.

Maria Dobrowolska

THEORETICAL CONCEPTIONS AND THE EMPIRICAL PREMISES OF THE REGIONAL STRUCTURE ANALYSIS

In a comprehensive outline the author examines the basic notions of structural and functional analysis, the transition from the descriptive interpretation of connections and interdependencies in anthropogeography to the concept of spatial structures and of function in economic geography. She presents the attitude adopted by the leading geographers to the theory of systems; different interpretations and applications of the structural and functional methods and the diversified interpretation of the two methodological trends both in geography itself and in the related sciences.

Upon studying the existing publications on the subject, she discusses the relation in which these methods and trends of research are to historical and dialectical materialism, as an integrating research trend. Against this background she discusses the basic theoretical premises of economic geography, among others the role of connecting links from one area to another, performed by the relations of production, labour and services, as well as three aspects of research: the static, the functional, and the dynamic aspect.

On the basis of the discussed theoretical conceptions the Polish studies in economic geography are developing, their main trend after the second world war concerned with problems of regional structures, with analysing fragmentary elements of spatial structure, the complexity and diversity of regional structures and systems and their dynamics. Simultaneously spatial structure is being analysed from the standpoint of the function and type of the main principal centres: centres of production, transport, and services. Attempts have been already made to relate empirical research with the theory of systems in order to determine the systems typical of the spatial structure of the regions.

Мария Дебревальска

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА РАЙОННОЙ

СТРУКТУРЫ

Резюме

Автор коротко излагает основные понятия структурального и функционального анализа, переход от описательной интерпретации связей и взаимозависимостей в антропогеографии к понятию пространственных структур и функций в экономической географии. Она рассматривает подход передовых географов к теории систем - разные интерпретации и применения структурального и функционального методов и равнозначную интерпретацию этих двух методов в географии и в смежных науках. Ссылаясь на научную литературу по этим вопросам, она изучает отношение упомянутых методов и научных направлений к историческому и диалектическому материализму как к интегрирующему, объединяющему направлению в научных исследованиях. На этих основаниях она обсуждает теоретические предпосылки экономической географии, м.пр. роль территориальных связей посредством производства, труда и услуг, а также три аспекта исследований: статичный, функциональный и динамический.

На основании упомянутых теоретических предпосылок развиваются польские послевоенные исследования по экономической географии, основной темой которых являются проблемы районных структур: анализ частичных элементов пространственной структуры, сложности и равнозначности районных структур и систем и их динамики. Одновременно проводится анализ пространственной структуры, рассматриваемой с точки зрения функции и типизации основных районных центров - центров производства, транспорта и услуг. В настоящее время наблюдаются уже попытки связать эмпирические исследования с теорией систем для определения типичных систем пространственной структуры районов.